

УДК 330.341:061.5 (=14) (262.54) «18/19»

Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на початку XX ст.

В.С. ВОЛОНИЦЬ, С.В. НОВІКОВА

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь, Україна, E-mail: vvs_plas@ukr.net

Авторське резюме

Промисловість Маріуполя у XIX – на початку XX ст. в своєму розвитку пройшла два етапи. На першому, який тривав до 1870-х рр., вона була розвинена дуже слабо, забезпечувала в основному внутрішні потреби регіону і знаходилася у безпосередній залежності від темпів розвитку сільського господарства. Неврожаї та часті сільськогосподарські кризи цього періоду відображалися на кількості та розмірах підприємств, обсягах їхньої продукції. У місті діяли рибні, шкіряні, свічкові, миловарні, тютюнові, винокурні, борошномельні підприємства, підприємства харчової галузі, власниками яких в основному були представники грецького та єврейського, а інколи – іноземного купецтва.

Одним з найбільш прибуткових у цей період був рибний промисел. Саме у цій галузі діяла найбільша кількість підприємств (до 56) та отримувалася найвищий прибуток (до 100 000 руб. сріблом на рік). Монополістом у цій сфері було місцеве грецьке купецтво.

Із 1860 – 1870-х рр. ситуація почала змінюватися. Дозвіл селитися у Маріуполі представникам інших національностей, повернення йому статусу повітового міста, вигідне географічне розташування, процес індустріалізації, що відбувався швидкими темпами по всій державі, привели до стрімкого злету в місті достатньо великих підприємств фабрично-заводського типу у будівельній, металургійній галузях та машинобудуванні, привабили іноземні інвестиції.

Крім грецьких підприємств, що вкладали свої капітали, як і в попередній період, переважно у підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та будівельну галузь, провідні позиції у різних галузях промисловості починають посідати єврейські підприємці. Саме вони створюють великі, обладнані за останніми технічними вимогами того часу підприємства у борошномельній, машинобудівній та металургійній галузях.

У цей період посилюється також і вплив іноземних промисловців на економічне життя міста. Іноземний капітал був задіяний у таких галузях, як харчова та машинобудівна, а найбільш повно – у металургійному виробництві. Будівництво у Маріуполі двох великих навіть за світовими стандартами металургійних заводів, морського порту, залізниць значно пожвавило різні сфери життя міста. Завдяки цим перетворенням на початку XX ст. Маріуполь став відігравати помітну роль в економіці Російської імперії, а всі ці перетворення практично сформували сучасний промисловий вид міста.

Ключові слова: Маріуполь, Маріупольський повіт, рибний промисел, промисловість, металургійне виробництво.

The industrial development of Mariupol during the nineteenth – the early twentieth centuries

V.S. VOLONYTS, S.V. NOVIKOVA

Mariupol state university, Mariupol, Ukraine, E-mail: vvs_plas@ukr.net

Abstract

The industry of Mariupol in the course of the nineteenth – the early twentieth centuries has two stages in its development. The industry was underdeveloped on the first stage until 1870s. It provided the only domestic demand of the region and it was dependent on the pace of agricultural development. Crop failures and frequent agricultural crisis of the period affected the quantity and enterprise size as well as their volume of output. There were a number of fish, leather, candles, soap and tobacco enterprises as well as malt and grain distilleries, flour-millings and food industry enterprises in the city. They were owned mostly by the Greek and Jewish, and sometimes - by foreign merchants.

Fishing was one of the most profitable businesses during this period. The largest number of companies (up to 56) was working in the field. They had highest gain (up to 100 000 silver's rubles per year). The local Greek merchant held a monopoly on this area.

Since 1860 - 1870s the situation began to change. There was a permission to settle in Mariupol for representatives of other nationalities. Mariupol got back the status of a county town, it had a rather favorable geographical location. The process of industrialization was in a full swing across the state. All the abovementioned caused a rapid development of industrial works in such fields as: the construction, the metallurgy as well as the mechanic engineering and attracted foreign investment.

As it was during the previous period Greek entrepreneurs invested their mainly into the agri-foodstuffs industry and into the construction industry. But the Jewish businessmen started to occupy the leading positions in many spheres. It was they who built up a business such as a big modern enterprisers in the flour-milling and metallurgical industries as well as in.

© В.С. Волониць, С.В. Новікова 2013

Besides, the impact of foreign manufacturers on the economic life of the city was increasing during the period. Foreign capital was invested into the following industries: food processing and engineering, especially into the metallurgical industry. The construction of two huge even according to the world standards steel plants in Mariupol as well as the construction of sea port and railways revived the development in various areas of the city. These transformations in the early twentieth century made Mariupol to play a key role in the economy of the Russian Empire. All the transformations formed a modern industrial city.

Keywords: Mariupol, the Mariupol's county, fishing, industry, metallurgical industry.

Постановка проблеми. Сучасна українська економіка, яка знаходиться на шляху реформування, потребує обґрунтованих організаційно-господарських заходів із передбачуваними для держави і суспільства соціально-економічними наслідками. На сьогодні в країні продовжується процес утвердження ринкових відносин, вдосконалення соціально-економічної структури окремих регіонів та міст, поглиблення економічних зв'язків з іншими країнами. На наш погляд саме зараз в умовах розбудови ринкової економіки особливий інтерес являє імперський досвід становлення капіталістичних відносин у XIX – на початку XX ст. щодо розвитку промислового виробництва та його модернізації. Звернення до історичного контексту економічного життя в локальному вимірі, окремого регіону або адміністративно-територіальної одиниці, де наочно простежуються основні закономірності розвитку, є необхідною складовою формування виваженої соціально-економічної регіональної політики. У цьому сенсі є доцільним врахувати історію господарського розвитку Маріуполя як важливого поліетнічного промислово-аграрного центру Північного Приазов'я.

Аналіз досліджень і публікацій. Промисловий розвиток Маріупольщини у XIX – на початку XX ст. висвітлено переважно у двох тематично зорієнтованих історіографічних напрямках: історичних дослідженнях з регіональної історії або певної етнічної групи та узагальнюючих працях з історії промисловості імперської доби. Такий розподіл є характерним як для історіографії XIX-початку XX ст., так і для радянського та сучасного стану вивчення проблеми. До першого напрямку відносяться дослідження Є.Августовича, І. Александровича, О.Дружиніної, Ю. Іванової, Д. Грушевського, Н. Терентьєвої, А. Гедьо. Другий напрям презентують роботи І. Озерова, М. Туган-Барановського, С.Струмиліна, П. Риндзюньського, Т. Лазанської.

Історія розвитку промисловості як у Російській імперії в цілому, так і у її окремих регіонах досліджена недостатньо, оскільки, на жаль, джерела з теми не завжди повні та систематизовані. Не є винятком і питання про особливості промислового розвитку Маріуполя протягом XIX – початку XX ст., оскільки дані офіційної державної статистики, які використовуються сучасними дослідниками цієї проблематики, дуже уривчасті й суперечливі. Найбільш повно вони репрезентують стан окремих галузей промисловості міста лише у період з останньої чверті XIX – початку XX ст. Тому джерельну

базу публікації становлять різні за видами джерела. Інформацію історичного та статистичного характеру містять щорічні довідкові видання Катеринославського губернського статистичного комітету «Памятная книжка Екатеринославской губернии». До аналізу були залучені матеріали за 1867 р., 1875 р., 1889 р., 1894 р., 1912 р.. Інформативною насиченістю відрізняються топографічні описи барона Б.Кампенгаузена «Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений» та штабс-капітана М.Драчевського «Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния». В окремих розділах цих описово-статистичних розвідок у систематизованому вигляді представлені матеріали щодо становлення та розвитку промисловості в Маріуполі у XIX ст. На сьогодні ці матеріали поряд з інформацією губернських статистичних комітетів є майже єдиними повноцінними та презентативними джерелами інформації на сторінках офіційної документації.

Мета дослідження – розгляд промислового розвитку міста Маріуполя упродовж XIX- на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що темпи промислового розвитку Маріуполя, як і всієї держави в цілому, у досліджуваній період були дуже низькими, порівняно з провідними західноєвропейськими країнами. Більшість галузей промисловості міста практично до кінця XIX ст. залишалися у зародковому стані й були представлені дрібними підприємствами ремісничого характеру та промислами. Ці підприємства в основному переробляли сільськогосподарську продукцію або працювали для задоволення потреб місцевого населення. Така ситуація склалася з самих перших років існування міста.

Ще більше уповільнювали розвиток промисловості у Маріуполі наступні чинники: протягом 1807 – 1870 рр. місто було центром Маріупольського грецького округу, який до 1859 р. був фактично закритий для проживання представників інших народів через привілеї, надані кримським грекам після їх переселення у Приазов'я. Маріупольська грецька громада за характером економічного розвитку була торгово-аграрною, така її специфіка склалася ще до переселення і зберігалася тривалий час. Капітали вкладалися в основному в торгівлю, сферу обслуговування, розвиток окремих галузей сільського господарства і лише в останню чергу – в розвиток промисловості.

Через таку закритість населення міста збільшувалося до 1870-х рр. дуже повільно і лише у 1880-ті почався його стрімкий приріст. Цей фактор також мав певний вплив на розвиток місцевої промисловості, яка тривалий час залишалася дрібною, і тільки саме з 1880-х рр. почали виникати достатньо великі підприємства.

Протягом усього досліджуваного періоду однією з провідних галузей економіки міста був риболовний промисел. За Жалуваною грамотою 1779 р., наданою маріупольським грекам царським урядом, він не обкладався ніякими податками, тому приносив значні прибутки і став основою багатьох великих статків, як у грецьких купецьких родинах так і в родинах звичайних поселенців. Перші заводи були засновані представниками грецького купецтва одразу після переселення з Криму в околиці Маріуполя – на Білосарайській та Зінцевій косах. У межах Маріупольського повіту риболовля відбувалася біля Піщаної, Білосарайської, Виноградної, Комишевої та Петровської кіс. За свідченням барона Б. Кампенгаузена, у 1807 р. у місті та його околицях не було ніяких інших заводів, окрім рибних, яких на морському узбережжі налічувалося 29. Утримання промислу щорічно обходилося власнику в середньому 2 000 руб., тоді як прибуток становив 4 000 руб. [19, арк. 25].

Мандрівник Г. Тітов у своїх нарисах та керівник експедиції Російської Академії наук, яка досліджувала регіон Азовського моря у середині XIX ст. М. Зуєв відзначали, що головним заняттям маріупольських греків було рибальство і торгівля солоною рибою. Білуга, осетер, севрюга, стерлядь та рибопродукти (ікра, риб'ячий жир) у великій кількості завозилися до старого Маріупольського порту у гирлі р. Кальміус. Щорічно до нього приходило близько 10 000 возів з рибою. Продукти цього промислу збували за кордон, у західні губернії Російської імперії, Польщу [6, с. 73].

На кожному рибному «заводі» працював отаман чи майстер, помічник та близько 20 робітників. При цьому самі греки не займалися безпосередньо риболовлю, а наймали українців та росіян, що приходили на заробітки. Прибуток розподілявся навпіл: одна половина діставалася господарю заводу, друга порівну розділялася між робітниками. Риболовля відбувалася за допомогою сіток, неводів та гачків, що було відображено у назвах заводів та сумі прибутку. При використанні неводів у кожній артілі працювало від 25 до 50 робітників, при використанні гачків – не менше 3 робітників. Переробка риби і рибопродуктів відбувалася методами засолу та в'ялення, консерви практично не виготовлялися [29, с. 3].

Типовим прикладом такого заводу може бути невеличке підприємство поселенця В. Арнаутова на Білосарайській косі, яке складалося з неводного човна з двома неводами, будівлі з

цегли-сирця з черепичним дахом, дерев'яного сараю, вкритого очеретом з солинами, ваннами та іншими пристосуваннями для соління риби, дерев'яної комори та бараку при ній. Усі споруди займали площу 25 кв. саж. [7, арк.4].

Кількість рибних заводів у околицях міста коливалася протягом другої половини XIX ст. незначною мірою і становила у різні часи від 45 до 56 підприємств. Ці коливання зумовлювалися невдалою ринковою кон'юнктурою, низькими цінами. Найбільші заводи належали представникам грецького купецтва І. Каракурчі (625 руб. сріблом чистого прибутку на рік), І. Лікакі (215 руб. сріблом), С. Куркчі (600 руб. сріблом), А. Чебанеку (194 руб. сріблом) та грекам-поселянам І. Кіріцеву (7 заводів, 755 руб. сріблом), П. Шаповалову (6 заводів, 2 816 руб. сріблом) [18, арк. 25]. На 1870-ті рр. річний обіг з усіх маріупольських рибних заводів становив 100 000 руб. сріблом. Через такі значні прибутки на промислах виникали сутички та криваві бійки з використанням холодної та вогнепальної зброї [5, арк. 17].

На кінець XIX ст. рибний промисел у Маріупольському повіті почав занепадати, головним чином – через хижачьке використання ресурсів Азовського моря. Але більше 20 рибних заводів продовжували працювати, хоча їхня кількість та число зайнятих на них робітників були непомітними.

Найбільш успішно протягом XIX ст. у Маріуполі та його околицях розвивалися підприємства, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Це були шкіряні, свічкові та миловарні заводи. Їх характерною особливістю були невеличкі розміри, використання праці найманих робітників, низьке технічне обладнання та швидкий капіталообіг.

Ще у 1780 р. грецькими переселенцями у Маріуполі було створено шкіряний завод, що виготовляв чорний сап'ян, а пізніше – підшви для взуття. За даними 1864 р. його існування вже не зафіксовано [22, с. 73]. Шкіряне виробництво у місті відновилося у 1867 р. Єдиний завод належав відомій підприємницькій родині Томазо, на ньому працювали 6 робітників і вироблялося продукції на 12 000 руб. на рік. З кінця 1860-х рр. у місті також працювала шорна фабрика С. Бродського [13, с. 142].

Миловарне та свічкове виробництво у Маріуполі було сконцентроване переважно в руках єврейських підприємців. Перший свічковий завод – завод Дікарева – з'явився у місті у 1850 р. У 1862 р. відкрився завод Файна, що виробляв мило та сальні свічки. Свічковими заводами на початку XX ст. володіли С. Ігнатов, В. Василенко, В. Степанов, Ф. Попов. Виробництво мила розпочалося у 1872 р. і на заводі І. Сегала, що спеціалізувався на випуску простого жовтого, мармурового і кокосового мила. Невеликі миловарні заводи, що виникли наприкінці XIX ст., належали також Є. Гольману та М. Ма-

міофу. На них працювали 3 – 4 робітники, вироблялася продукція на 10 000 – 12 000 руб. на рік [26, с. 103].

Завдяки бурхливому розвитку зернового виробництва на Півдні Російської імперії, починаючи з кінця 1840-х рр. у південних губерніях та в околицях портових міст помітно зростає борошномельна галузь. З'являються парові млини на акціонерних паях. У середині XIX ст. ця галузь набуває товарного характеру і достатньо широко розповсюджується, особливо у Причорномор'ї та Приазов'ї. У 1870 – 80-х рр. у ній настає відчутний підйом, а в 1890-х рр. – певне падіння, пов'язане з край низькими врожайми зернових у цей період по всій Російській імперії.

У Північному Приазов'ї найбільша кількість водяних млинів у цей період була зосереджена саме у Маріупольському повіті. На кінець XIX ст. їх нараховувалося більше 800, а загальний річний прибуток становив 97 000 руб., кількість працівників – 1 084 чоловіка. Практично всі ці млини працювали для задоволення місцевих потреб.

Борошномельна справа у самому Маріуполі своїм розвитком завдячувала єврейським підприємцям. У 1882 р. Соколовським був побудований паровий млин. У 1886 р. він перейшов у власність до братів Брон. На підприємстві працювали у дві зміни по 8 – 10 робітників, борошно постачалося до Бердянська, Єйська, Керчі та Феодосії [10, с. 247]. Інший паровий млин, що знаходився неподалік від міста, належав одній з найбільших маріупольських підприємницьких родин – Трегубовим. Цей млин почав працювати у 1885 р., на добу виробляв 4 600 пудів борошна, щорічно – на суму близько 500 000 руб. [15, с. 148]. У 1892 р. підприємцем Барановим у місті було побудовано ще один паровий млин.

На початку XX ст. у місті працювали 5 млинів, які належали М. Балабану (5 робітників, випуск продукції – на 30 000 руб.), А. Сангвінетті (орендатор – М. Заннес, 3 робітники, випуск продукції – на 12 000 руб.), А. Ротенбергу (4 робітники, випуск продукції – на 40 000 руб.), В. Семенівському (4 робітники, випуск продукції – на 27 000 руб.) та М. Трегубову (41 робітник, випуск продукції – на 250 000 руб.) [1, с. 82]

Безпосередньо залежало від борошномельного макаронне виробництво. У Маріуполі працювала 1 макаронна фабрика, заснована у 1830 р. представником італійського купецтва С. Гальяно. У 1874 р. її власником став інший італійський підприємець – А. Сангвінетті. На ній працювали 12 найманих робітників, головним чином з Курської губернії. Її продуктивність становила 16 000 пуд. макаронних виробів на 43 000 руб. на рік. На початку XX ст. фабрика перейшла у власність до А. Трегубова, на ній працювали 4 робітники, вироблялося продукції на 14 000 руб. [14, с. 135].

У 1902 р. за згодою управляючого акцизними зборами з катеринославським губернатором у Маріуполі відкрили державний винний склад № 7, де відбувалися розлив і торгівля спиртними напоями.

Із 1847 р. у Маріупольському повіті почав діяти винокурний завод, на якому працювали 32 робітники. Він виробляв спирт на 56 000 – 76 000 руб. на рік. Ректифікаційний завод при ньому, створений у 1881 р., виробляв багаторазово дистильований спирт загальним коштом 9 000 – 12 000 руб. на рік, на ньому працювали 2 робітники [10, с. 245]. Завод орендувала відома купецька родина Маріуполя – Трегубови. Це підприємство на початку XX ст. було одним з найбільших підприємств такого профілю у повіті.

Починаючи з 1795 р., тютюн, який вирощували маріупольські греки, переробляла 21 «фабрика», на 1860-ті рр. з них залишилася тільки 1, а на кінець XIX ст. тютюнове виробництво майже занепало. Це пояснювалося скороченням площ, що відводилися під плантації тютюну, а також низькою якістю сировини.

Завдяки діяльності іноземних підприємців у місті розвивалася харчова галузь, представлені кондитерськими та ковбасними фабриками, броварнями. У 1886 р. чех Й. Кучер заснував у Маріуполі броварню, яка виробляла 123 000 літрів пива на рік загальним коштом 18 000 руб. На заводі працювали 10 робітників. У виробництві використовувалися німецькі технології. Броварня також виробляла мед. На початку XX ст. вона перейшла у власність до Олександра Сібера, який володів у місті кількома пивними крамницями. Приблизно у цей час також почав працювати завод акціонерного товариства «Мюнхен» [15, с. 171].

Із 1888 р. у місті розвивається кондитерське виробництво. На початку XX ст. власниками чотирьох фабрик були І. Горелов, І. Литвинов, Ш. Ейдінов, І. Фукс. «Конфетно-бараночная» фабрика Ізраїля Горелова була найбільшою з усіх, на ній працювали 42 робітники, випускалася продукція на 42 000 руб. на рік. З 1899 р. почала випускати продукцію фабрика ковбасних виробів чеха В. Карасека, яка була єдиною не тільки у Маріуполі, а й деякий час – навіть у Катеринославській губернії. На ній працювали 8 робітників, які виробляли продукції на 32 000 руб. на рік [15, с. 169].

Починаючи з другої половини XIX ст. найбільш численними як у самому Маріуполі, так і в Маріупольському повіті були цегляні та черепичні заводи. Перше підприємство такого профілю – цегляна та черепична майстерня – почало працювати у місті ще у 1780 р. «Камеральное описание городу Мариуполю с выгонною землею 1826 года» дає відомості про 3 цегляних та черепичних заводи. У перші десятиліття XIX ст. вони виробляли так звану черепицю-татарку, виготовлення якої не було

технологічно складним. Місцеві підприємці – власники подібних підприємств, починаючи з останньої чверті XIX ст., постійно зверталися до міських органів влади за фінансовою допомогою для розширення виробництва, тому що попит на будівельні матеріали зростав через швидку розбудову Маріуполя, особливо у 1880 – 1890-ті рр. Так, на початку 1850-х у місті працювали 6 цегляно-черепичних заводів та 1 вапняний, на кінець 1860-х рр. працювали вже 10 подібних підприємств, на початку 1890-х – 31, а на початку XX ст. – 30. На кінець 1880-х рр. важно вироблялося на 6, а в 1908 р. – на 9 печак [2, с. 105].

Відомому маріупольському підприємцю Д.О. Хараджаєву належав Олександрівський завод по виробництву цегли та черепиці, який був найбільшим у місті. Під будівництво цього заводу 25 лютого 1898 р. він орендував 10 десятин міської землі у верхів'ї Зінцевої балки. На підприємстві працював паровий котел, використовувалося електричне освітлення. У 1904 р. на заводі працювали 75 робітників, у 1907 р. – 82 робітники, вироблялася продукція на 15 000 руб. на рік. На Олександрівському заводі вироблялася одна з найкращих у Катеринославській губернії марсельська черепиця. Продукція підприємства (марсельська, голландська та стрічкова черепиця) була представлена на Південноросійській обласній сільськогосподарській, промисловій і кустарній виставці 1910 р. у Катеринославі, де отримала нагороду – велику срібну медаль [1, с. 75].

Великими також були підприємства А. Воробйова, засноване у 1898 р. (46 робітників, випуск продукції – на 22 000 руб.), І. Лікакі (53 робітники, випуск продукції – на 36 000 руб.), С. Чентукова (50 робітників, випуск продукції – на 26 000 руб.) та Ф. Сичихіна (50 робітників, випуск продукції – на 25 000 руб.). Продукція усіх великих цегляних та черепичних заводів позначалася спеціальними клеймами [15, с. 108].

У 1898 (або у 1900 р.) було відкрито цементний завод німецького підданого Оттона Шенвельда, на якому працювали 20 робітників і вироблялося продукції на 20 000 руб. на рік. На початку XX ст. кількість задіяних на підприємстві робітників зросла до 40, а продукції випускалося на 60 000 руб. на рік. Це підприємство випускало кольорову цементну плитку і не мало собі конкурентів на всьому Півдні Російської імперії [11, с. 10].

Металургійна галузь почала розвиватися у Маріуполі з 1886 р., коли було засновано чавуноливарний машинобудівний завод І. Уварова, який виробляв сільськогосподарську техніку, перш за все – жатки. На ньому працювали 20 робітників, випускалося продукції на 20 000 руб. У 1891 р. почав працювати чавуноливарний машинобудівний завод чавуноливарного і котельного устаткування В. Соєффера, на якому

працювали 80 робітників і вироблялося продукції на 75 000 руб. Вже в 1904 р. там працювали 176 робітників, а обсяги випуску продукції зросли до 100 000 руб. На заводі був паровий котел і електрика. Основний вид продукції – землеробське знаряддя та гірниче обладнання за об'ємом виробництва яких завод посідав шосте місце серед подібних підприємств Півдня Росії.

Значний підйом у металургійній, гірничій та залізничній галузях, що відбувався у Російській імперії з 1870-х рр., привів до перетворення Маріуполя на великий промисловий центр. Вигідне розташування поряд з Криворізьким та Донецьким басейнами, статус портового міста зробили його привабливим як для великих вітчизняних, так і іноземних інвестицій.

Значний вплив на розвиток транспортної інфраструктури Маріуполя мав відомий промисловець С. Мамонтов. У 1882 р. до Маріуполя було доведено вітку приватної Донецької кам'яновугільної залізниці, власником якої він був, а протягом 1886 – 1889 рр. споруджено новий морський порт, призначений у першу чергу для вивезення вугілля та продукції металургійної промисловості. Сам Мамонтов вважав, що цей порт повинен бути не портом міста Маріуполя, а портом для всього Півдня держави. Спорудження порту було розраховане на вантажообіг 320 000 тонн на рік. Але вже у 1913 р. його вантажообіг становив 1,9 млн. тонн, що вивело його в шістьку найбільших портів Російської імперії [2, с. 92].

У цей час нові можливості міста почали приваблювати іноземних підприємців. У 1896 р. німець А. Ротштейн та американець Е. Сміт заснували Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне акціонерне товариство з капіталом 6,75 млн. руб. Влітку цього ж року неподалік від міста почалося будівництво металургійного заводу, для чого у Сіетлі було закуплено, демонтовано і перевезено на пароплавах цілий завод. Вже у лютому 1897 р. став до ладу трубозварювальний стан [23, с. 14]. У 1899 р. діяли вже всі складові цього підприємства: доменне, мартенівське, ливарне та механічне, прокатні стани, на яких виробляли чавун різних марок, сортове залізо, труби. Так почав працювати завод «Нікополь», оснащений за найвищим стандартами того часу. Він був єдиним металургійним підприємством Російської імперії, який мав сертифікат на виробництво листів для суднобудівної компанії Ллойда. Директором заводу став Л. Лауде.

У 1897 р. бельгійське акціонерне товариство «Провіданс» створило дочірнє акціонерне товариство «Руський Провіданс», купило землю у Маріупольської міської думи і у 1898 – 1899 рр. побудувало завод, який випускав чавун, прокат, листове залізо, труби, рейки та ін. Ця продукція була нижчої якості, ніж на «Нікополі». Підприємство очолив М. Морель [26, с. 75].

Перше десятиліття ХХ ст. обидва підприємства, як і більшість інших у світі, долали наслідки дуже важкої світової економічної кризи. На «Руському Провідансі» були зупинені 1 доменна та 60 коксових печей, 3 прокатні стани, на «Нікополі» у 1903 – 1910 рр. припинилося виробництво чавуну, зупинилися 100 коксових печей, значно скоротилося виробництво сталі. Маріупольські заводи були змушені вступити у цей період у синдикати «Продамет» та «Трубопродаж» [3, с.97]. Ситуація стабілізувалася лише перед Першою світовою війною, виробництво почало зростати через отримання воєнних замовлень від уряду.

Висновки. Таким чином, промисловість Маріуполя у ХІХ – на початку ХХ ст. у своєму розвитку пройшла два етапи. На першому, який тривав до 1870-х рр., вона була розвинена дуже слабо, забезпечувала в основному лише внутрішні потреби регіону і знаходилася у безпосередній залежності від темпів розвитку сільськогосподарства.

Неврожаї та часті сільськогосподарські кри-

зи цього періоду відбивалися на кількості та розмірах підприємств, обсягах їхньої продукції. У місті діяли рибні, шкіряні, свічкові, миловарні, тютюнові, винокурні, борошномельні підприємства, підприємства харчової галузі, власниками яких в основному були представники грецького та єврейського, а інколи – іноземного купецтва.

Із 1860 – 1870-х рр. ситуація почала змінюватися. Дозвіл селитися у Маріуполі представникам інших національностей, повернення йому статусу повітового міста, вигідне географічне розташування, процес індустріалізації, що відбувався швидкими темпами по всій державі, привели до стрімкого злету в місті достатньо великих підприємств фабрично-заводського типу у будівельній, металургійній галузях та машинобудуванні, привабили іноземні інвестиції. Завдяки цим перетворенням на початку ХХ ст. Маріуполь став відігравати помітну роль в економічному житті Російської імперії, а усі ці перетворення практично сформували сучасний промисловий вид міста.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адрес-Календарь «Весь Мариуполь и его уезд» [Текст]. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1910. – 102 с.
2. Адрес-календарь Южного горного и торгово-промышленного района на 1908 год. [Текст] – Юзовка, 1908. – 364 с.
3. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности [Текст] / В.А. Бутенко. - М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 120 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. - СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. - Т. 11. - Ч. 4. - 209 с.
5. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.110, оп.1, спр. 108, арк.12.
6. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. [Текст] / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С.279.
7. О продаже с публичного торга права поселянина Василия Федорова Арнаутова на половину недвижимого имения на Белосарайской косе около Ялты и заключающегося в рыбном заводе [Текст] // Екатеринославские губернские ведомости. – 1901. - № 53. – С. 5.
8. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. [Текст] – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1892. – 108 с.,
9. Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. [Текст] – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1908. - 49 с.
10. Обзор фабрично-заводской промышленности и торговли России [Текст]. – СПб: Типография И. А. Ефрона, 1896. – 636 с.
11. О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов [Текст] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1916. – С.10 – 11.
12. Озеров И.Х. Итоги экономического развития ХІХ в. [Текст] / И.Х. Озеров. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. - 83 с.
13. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. [Текст] - Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1866. - 491 с.
14. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. [Текст] - Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1875. - 265 с.
15. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1889 год. [Текст] - Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1889. - 612 с.
16. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1895 год. [Текст] - Екатеринослав: Типо-Литография Губернского правления, 1894. - 312 с.
17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. [Текст] - Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1912. - 419 с.
18. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.20, оп.6, спр. 44, арк.1
19. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.1409, оп.1, спр. 2442.
20. Рынцюзонский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины ХІХ в. [Текст] / П. Г. Рынцюзонский. - М.: Наука, 1983. – 269 с. .
21. Соловьева А.М. Промышленная революция в России в ХІХ в. [Текст] / А.М. Соловьева. - М.: Наука, 1990. - 269 с.

22. Статистические сведения о Екатеринославской губернии за 1864 год [Текст]. - Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1865. - 268 с.
23. Статистический сборник по горнозаводской промышленности Южной России, других районов России и иностранных государств в 1897 – 1898 гг. [Текст] / Под ред. Н. фон Дитмар. - Харьков, 1899. - 42 с.
24. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России [Текст] / С.Г. Струмилин. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. - 400 с.
25. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование [Текст] / М.И. Туган-Барановский - М.: Наука, 1997. - 561 с.
26. Фабрики, заводы и рудники Южной России. Справочно-иллюстрированная альбомная книга [Текст]. - Екатеринослав : Типография Губернского правления, 1904. - 372 с.
27. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. С приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи [Текст]. - СПб.: Тип. И. А. Ефрона, 1896. - 636 с.
28. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908 году. По данным обследования Отд. Промышлен. Министерства Торговли и Промышленности [Текст]. - Харьков: Центр. Стат. Управл., 1922. - 663 с.
29. Фабричная и заводская деятельность в Екатеринославской губернии за 1885 год [Текст] // Екатеринославские губернские ведомости. - 1886. - № 65. - С.3-4.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2013

REFERENCES:

1. Adres-Kalendar' «Ves' Mariupol' i ego uезд» (Address-Calendar 'All Mariupol and it's district'). Mariupol, 1910, 102 p.
2. Adres-kalendar' Juzhnogo gornogo i torgovo-promyshlennogo rajona na 1908 god (Address-calendar of Southern mountain area and the commercial and industrial district in 1908 year.). Yuzovka, 1908, 364 p.
3. *Butenko V.A.* Kratkij ocherk istorii russkoj trgovli v svjazi s istoriej promyshlennosti (Short essay of history of Russian trade in connection with the history of the industry). Moskov, 1910, 120 p.
4. Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. Ekaterinoslavskaja gubernija (The military-statistical review of the Russian Empire. Ekaterinoslavsk's province). St. Petersburg, 1850. V. 11. Part 4 . 209 p.
5. Derzhavnij arhiv Donec'koї oblasti (DADO) (National archive of Donetsk region (DADO)) fund 110 , inventory.1 , file 108, 12 list.
6. *Druzhinina E.I.* Juzhnaja Ukraina v 1800 – 1825 gg. (South Ukraine in 1800 - 1825 years). Moscow, 1970. 279p. [In Russian].
7. O prodazhe s publicnogo torga prava poseljanina Vasilija Fedorova Arnautova na polovinu nedvizhimogo imenija na Belosarajskoj kose okolo Jalty i zakljuchajushhegosja v rybnom zavode (About sale at public auction the rights of villager Vasily Fedorov Arnautov on half of the immovable estate in the Belosaraysk Spit near the Yalta , which was consists of fish factory). *Ekaterynoslavsk's Provincial Journal*, 1901, 53, 5 p.
8. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii za 1891 god (Ekaterynoslavsk province review for 1891). Ekaterynoslav, 1892, 108 p.
9. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii za 1907 god (Ekaterynoslavsk's province review for 1907). Ekaterynoslav, 1908, 49 p.
10. Obzor fabrichno-zavodskoj promyshlennosti i trgovli Rossii (Review of the manufacturing industry and trade of Russia). St. Petersburg, 1896, 636 p.
11. O vydache ssud na ustrojstvo i rasshirenie cementnyh i cherepichnyh zavodov (To the issue of loans to the unit and the expansion of cement and tile factories). Mariupol, 1916, - P.10 – 11.
12. *Ozerov I.H.* Itogi jekonomicheskogo razvitiija XIX v. (The results of the economic development of the XIX century). St. Petersburg, 1902, 83 p.
13. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1867 god (Ekaterynoslavsk's province memorial book in 1867). Ekaterynoslav, 1866, 491 p.
14. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1875 god. (Ekaterynoslavsk's province memorial book in 1875). Ekaterynoslav, 1875, 265 p.
15. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1889 god. (Ekaterynoslavsk's province memorial book in 1889). Ekaterynoslav, 1889, 612 p.
16. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1895 god. (Ekaterynoslavsk's province memorial book in 1895). Ekaterynoslav, 1894, 312 p.
17. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1912 god. (Ekaterynoslavsk's province memorial book in 1912). Ekaterynoslav, 1912, 419 p.
18. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA) (Russian State Historical Archive (RSHA)) , fund 20, inventory 6, file 44, list 1) f.20, op.6, spr. 44, ark.1
19. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA) (Russian State Historical Archive (RSHA)), f.1409, op.1, spr.2442. ark. 142.
20. *Ryndzjanskij P.G.* Krest'jane i gorod v kapitalisticheskoj Rossii vtoroj poloviny XIX v. (The peasants and the city in capitalistic Russia of the second half of XIX century). Moscow, 1983, 269 p.
21. *Solov'eva A.M.* Promyshlennaja revoljucija v Rossii v XIX v. (The Industrial Revolution in Russia in the XIX century). Moscow, 1990, 269 p.
22. Statisticheskie svedenija o Ekaterinoslavskoj gubernii za 1864 god. (Statistical information about Ekaterynoslavsk province for 1864). Ekaterynoslav, 1865, 268 p.

23. Statisticheskij sbornik po gornozavodskoj promyshlennosti Juzhnoj Rossii, drugih rajonov Rossii i inostrannyh gosudarstv v 1897 – 1898 gg. (Statistical information about the mountain-factory industry of South Russia, other regions of Russia and foreign countries in the course of 1897 – 1898 years). Kharkov, 1899, 42 p.
24. *Strumilin S.G.* Ocherki jekonomicheskoi istorii Rossii (Essays on the economic history of Russia). Moscow, 1960, 400 p.
25. *Tugan-Baranovskij M.I.* Russkaja fabrika v proshlom i nastojashhem. Istoriko-ekonomicheskoe issledovanie (Russian factory in the past and the present. Historical-economic's survey). Moscow, 1997, 561 p.
26. Fabriki, zavody i rudniki Juzhnoj Rossii. Spravochno-illjustrirovannaja al'bomnaja kniga (Factories, mills and mines of South Russia. Directory-illustrated album reference landscape book). St. Petersburg, 1896, 636 p.
27. Fabrichno-zavodskaja promyshlennost' i torgovlja Rossii. S prilozheniem obshhej karty fabrichno-zavodskoj promyshlennosti Rossijskoj imperii (Factory-trade industry of Russia. With the application of general card manufacturing industry of the Russian Empire). St. Petersburg, 1896, 636 p.
28. Fabrichno-zavodskaja promyshlennost' Ukrainy v 1908 godu. Po dannym obsledovanija Otd. Promyshlen. Ministerstva Torgovli i Promyshlennosti (Factory-trade Industry in Ukraine in 1908. According to a survey carried out by the Industry Division of Ministry of Trade and Industry) Kharkov, 1922, 663 p.
29. Fabrichnaja i zavodskaja dejatel'nost' v Ekaterinoslavskoj gubernii za 1885 god (The factory and factory activity in Ekaterinoslavsk province in 1885). Ekaterinoslavsk Provincial Journal. 1886. № 65. P.3–4.

Волоніць Віра Степанівна – кандидат історичних наук, доцент
Маріупольський державний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129
E-mail: vvs_plas@ukr.ne

Боднарчук Олег Васильович – кандидат історичних наук, доцент
Маріупольський державний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129
E-mail: svetlanka2@meta.ua

Volonyts Vira Stepanivna – PhD in history, associate professor
Mariupol state university
Address: 129, Bydivelnukiv Avenue, Mariupol, 87500
E-mail: vvs_plas@ukr.ne

Bodnarchuk Oleh Vasylovych – PhD in history, associate professor
Mariupol state university
Address: 129, Bydivelnukiv Avenue, Mariupol, 87500
E-mail: svetlanka2@meta.ua